

ԿՐՕՆԱՓՈՆ ԶԱՅԵՐՈՒ ԶԱՐԹՕՆՔԸ
Հետազոտող լրագրողի վկայություններ
1980-2011թթ.

Համօ Մոսկոֆեան՝

1980 թուականի սեպտեմբերին, երբ Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցաւ զինուորական յեղաշրջում, ֆաշիստական խունթայի ղեկավար Քենան Էվրենի ղեկավարութեամբ՝ հազարաւոր յառաջդիմական թէ՛ ձախակողմեան մարտիկներ, փախչելով զանգուածային ձերբակալութիւններէ ու կախաղաններէ, ապաստանեցան Սուրիա եւ Լիբանան: Անոնցմէ ոմանք, որպէս հմուտ յեղափոխականներ ու մարտարուեստի մասնագէտներ, անցան պաղեստինեան յեղափոխական կազմակերպութիւններու շարքերը: Որպէս լրագրող, այդ տարիներուն կարողացանք սերտ կապեր հաստատել «Տելրիմճի Սոլ»ի (Յեղափոխական ձախ), «Տելրիմճի Եոլ»ի (Յեղափոխական ճանապարհ), «Փարթիզան Եոլ»ի (Հայդուկային ճանապարհ), Թուրք-Քոմունիսթ Փարթիզի - Լենինիստների (Թուրքիոյ Համայնավար կուսակցութիւն-Լենինեաններ), *THKP Acilciler* եւ *TIKKO-Turk Isci Koyli Kommunist Partisi-ի* (Թուրքիոյ Ժողովրդային եւ Բանուորա-Գիւղացիական համայնավար կուսակցութիւն), *P.K.K.* (Քիւրտիստանի Բանուորական կուսակցութիւն) եւ ուրիշներու հետ, որոնցմէ շատեր ծագումով կրօնափոխ, քրտացած թէ թրքացած հայեր էին, կամ իրենց շարքերուն մէջ էին յետագային, Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման պայքարի մարտիկներ՝ Թաներ Աքչանը, Ռազէպ Զարաօլուն, Հրանդ Տինքը, Միհրաճ Ուրալը, Ապտուլլահ Օճալանը-Աբօն, Էրքին Էրքինները, Արամ Տիգրանը եւ շատ ուրիշներ:

---

¹Դիւանագիտական լրագրող, խմբագիր, Պէյրութ, Լիբանան:

1982 թուականի իսրայելեան ներխուժումէն ետք՝ մեր գլխաւոր հանդիպումը, այս անգամ համշէնահայերու եւ արեւի-քրտացած հայերու հետ տեղի կունենայ Գերմանիոյ Ֆրանքֆուրթ եւ Վիսպատեն քաղաքներու մէջ, 1999-ին: Ռիզէի թրքախօս, կրօնափոխ եւ ապա քրիստոնէայ մկրտուած Ալիէ-Ալիս Ալթ, իր եղբայրը՝ Սատեթ Պոսթան - Տիգրան Կոստանեան, զաւակը՝ Տենիզ Ալթ, ազգականներն էին Թուրքիոյ երբեմնի վարչապետ Մետուտ Յըլմազի: Ալիս Ալթի տիփոմային աշխատանք-գիրքը՝ «Համշէնահայութիւնը պատմութեան հայելիին մէջ», թարգմանուեցաւ յունարէնի (գերմաներէնէ) Երջօ Անտրէատիսի կողմէ եւ թրքերէնի՝ Ռազէպ Զարաթօլուի ջանքերով: Գերմանիոյ համշէնահայերէն բաւական աշխոյժ աշխատանք կը տանէր Նուրէտտին Կուրման: Կարելի եղաւ շարք մը յօդուածաշարքերով, Սփիւռքի եւ Մայր Հայրենիքին ծանօթացնել կորսուած հայու զաւակներու իսկական ղեկավարներէն մի քանիին մասին, որոնք կարողացան իրենց հարիւրաւոր ազգականներուն մէջ յառաջացնել անսպասելի զարթօնք մը, տարիներու լռութենէ ետք:

Համշէնահայերու արեւելեան, հայախօս հատուածին հետ մեր հանդիպումները, հարցազրոյցները եւ նկարահանումները, Մոսկուայէն 1250 քլմ Հարաւ-արեւելք գտնուող Ֆետերցովքա գիւղին մէջ, բաւական նշանակից էին: Մթալինի եւ Բերիայի կողմէ դէպի Ղրղզստան ու Ղազախստան աքսորուած Աքպէոյիքովներու (Ճերմակեան), Քարաիպրահիմովներու, Շապանօղլիներու եւ այլոց զաւակներն ու թոռները, կենցաղային ծանր պայմաններու մէջ կը բնակէին Ռուսիոյ այս տարածքին վրայ, նոյնիսկ ուրախ հարսանիք ալ կազմակերպելով, յաճախ նոյնիսկ չիմանալով, որ իրենք ոչ միայն հոմշէնցի են՝ այլեւ հայեր, լեզուն, որ սահունօրէն կը խօսէին՝ համշէնահայերէն: Անոնցմէ ոմանք, Ղրղզստանի համշէնահայերու ղեկավար Ռուսլան Քարապաճաքովի նման, այցելելով Հայաստան եւ Արցախ, ցանկութիւն յայտնեցին վերադառնալ Մայր Հայրենիքի ազատագրուած հողեր, երկարամեայ աքսորէ ետք: Այս հարցով մեր, Մոսկուայի «Համշէն» Միութեան երիտասարդներ՝ Գէորգ Միսիթարեանի, Գարիկ Կարանեանի, Աշոտ Տուտուրճեանի ջանքերը կը շարունակուին:

Վերադառնալով Գերմանիա, ալեւի թէ սիննի դաւանանքի պատկանող կրօնափոխ հայերու հարցով անգնահատելի տեղեկատուութեան, լուսանկարներու թէ ֆիլմերու աղբիւր դարձան՝ Արեւմտեան Հայաստանի Մուշ-Կիւնտեմիրա շրջանէն՝ Սիմոն (Մետէթ) Կիւնտէնը, իր եղբայրն ու հարազատ Արմանն ու Օրհանը, Վարթօ-Հասաթէ-Վիսպատեն տառապանքի ուղի անցած ալեհեր, բայց միշտ խիզախ Դանիէլը ու տղան Յակոբը, բոլորն ալ քրիստոնէայ մկրտուած եւ միշտ սերտ կապերու մէջ զարթուած Հայաստանի հազարաւոր հայերու հետ: Սիմոնի հայր՝ Հիւսէյն Կիւնտէնը, 2007-ին այցելելով Երեւան, Սասունի Քնար գիւղին Տարօնի սրբազան հող բերաւ հանգուցեալ վարչապետ, մշտնջենի Անդրանիկ Մարգարեանի գերեզմանին: Մինչ, մշտնջենի Արմէն (Մարտիրոսեան), ուղեցոյց է Արեւմտեան Հայաստան այցելող բազմաթիւ սփիւոքահայերու: Իսկ պէտք է նշել, քրտական բանուորական կուսակցութեան երբեմնի ազատամարտիկ, Սամուէլ Ֆէլէքեան (Ալի Իսսան), վերադարձած է ազատագրուած Հայաստան, տասնեակ մը տարիներ որպէս քաղաքական բանտարկեալ մնալով թրքական կալանավայրերու մէջ, այսօր կամուրջի դեր կատարելով Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ կրօնափոխ հայերու եւ Մայր Հայրենիքի միջեւ:

Վերջերս, Գերմանիոյ Վիսպատեն քաղաքին մէջ ներկայ եղանք 1500 հրաւիրեալներու հետ՝ Ալէն Կիւնտէնի հարսանիքին, Վարթոյէն ալեւի, ծագումով հայ օրիորդի մը հետ, որ նաեւ 1938 թուին Տերսիմի զագա ապստամբութեան ընթացքին զոհուած հերոս-նահատակ Սէլիտ Ռիզայի ծոռնուհին է: Կնքահայրը, ծագումով էրզրումցի սիննի-քրտացած, ապա քրիստոնէայ մկրտուած հայ Տիգրան (Շահին Մենտերես) Չեթինքայան էր, որ 2000 թուականին Թուրքիոյ կառավարութեան դէմ դատական հայց ներկայացնելով, կարողացաւ վերադարձնել իր հայ-քրիստոնէայ ինքնութիւնը թրքական անձագրին մէջ:

Մեր հանդիպումը եւ ամրապնդուած բարեկամութիւնը զագա մեծ երգիչ ու երաժիշտ Միքայէլ Ասլանի ու Ճեմիլ Քոչքիրիի հետ, քրզըլպաշ, նոյնպէս հայկական Չաֆէր Կիւչիւքի միջոցով, լոյս սփռեց մինչ այդ անձանօթ ու թաքնուած ողբերգութեանց վրայ, որոնք տեղի ունեցած են 1915 թուի Հայոց Յեղասպանութեան ընթացքին հազարաւոր հայ որբերու

փրկութեան զազա նահատակ-հերոս դեկավար Սէյիտ Ռիզայի կողմէ, որուն պատճառով ալ գլխաւորաբար, 1938 թուին որպէս ապստամբ կախադան բարձրացուեցաւ Քեմալ Աթաթիւրք-Իսմէթ Ինէօնի բռնատիրութեան կողմէ: Ըստ զազա պատմաբան Մոնզուր Ճեմի վկայութեան (որուն արինակից քոյրը հայուհի է), Սէյիտ Ռիզայի տան մէջ բռնագրաւուած ու ոչնչացուցած են բազմաթիւ հայկական հազարամեայ մագաղաթներ ու ասետարաններ: Հայկական հսկայական բառապաշարի, ասանդութեանց, տօնակատարութիւններու առկայութիւնը զազա-Տերսիմ (Տէր Սիմոն, հայ քահանայի անունով, մշակոյթին մէջ՝ առանձնապէս դարձաւ Մեսուտ Քեսքինի (Ֆրանսֆուրթի «Կէթէ»ի համալսարան), Նատիրէ Կէօթաշի (Անգարայի համալսարան), Աննիքա Թէօրնէի (Պոխում-Գերմանիա) եւ մանաւանդ Միքայէլ Ասլանի հոչակաւոր «Փեթակ» ակումբին մէջ, ուր ներկայացուած են Տերսիմի հայոց դարաւոր երգերը, որոնք կ'երգուին նաեւ զազաքի ու թրքերէն լեզուներով (օգտուելով Մեծն Կոմիտասի աշակերտ Միհրան Թումաճեանի արխիւէն եւ օգնութեամբ «Ակունք» համոյթի):

Այս բոլոր տուեալներուն դիմաց, ամփոփելով մեր ձեռք բերած տուեալները, կրօնափոխ հայերը կրնանք բաժնել հետեւեալ խումբերու.

1) **Մահմետական եւ քրիստոնէայ համշէնահայեր**, որոնք կ'ապրին ինչպէս Թուրքիոյ (Արեւմտեան Հայաստանի) Համամ Ամատունի իշխանին կառուցած Համամաշէն պատմական բերդաքաղաքին, Տրապիզոնի, Խոտորջուրի, Քաջքարի, Ռիզէի շրջապատին մէջ, ինչպէս նաեւ Վրաստանի, Ռուսիոյ, Ղրղզստանի ու Ղազախստանի Վորոնէժ, Ռոստով, Ֆետերցովքա, Օշ, Չիրքինօ եւ այլ բնակավայրերու մէջ (կրօնափոխները): Իսկ քրիստոնէայ համշէնահայերը, գլխաւորաբար Մոսկուայի, Սոչիի, Կրասնոտարի, Կակրայի, Աբխազիոյ բնակավայրերուն մէջ, որպէս հետնորդները Արեւմտեան Հայաստանէն արտագաղթած թրքական հալածանքներէն փախչած համշէնահայերու: Այսօր մեծ թիւ կը կազմեն նաեւ՝ Գերմանիոյ, Հոլանտայի, Պելճիքայի, Ֆրանսայի, Գանատայի եւ Ա.Մ.Ն.ի համշէնահայերը, որոնք իրենց կապերը կը պահպանեն հայրենակիցներուն հետ: Համացանցի վրայ կան բազմաթիւ կայքէջեր, *Facebook*-ի վրայ ամենօրեայ հաղորդակցութեան համակարգչային միջոցներ, որոնք կ'օգնեն համշէնահայերու

զարթոնքին: Այս առիթով կարելի է յիշել համշենագետ Ս.Վարդանեանի, Հ.Ալվրըցեանի, Բանաստեղծ Ե.Վայեճի, Ռ.Սաֆրաստեանի, Ռ.Մելքոնեանի ակադեմիական մակարդակով գործունեությունը այս բնագաւառին մէջ: Մեծ աշխատանքներ կը տանին Մոսկուայի Քրիստոնեայ համշենահայերու միութեան ու երիտասարդական կազմակերպութեան անդամները՝ յանձինս Սերկէյ Գալինճեանի, Աշոտ Տուտուքճեանի ու իրենց հրատարակած «Համշեն» գունագարդ ամսագրի:

2) «Այելի» ու «սիննի» դաւանանքին պատկանող, զազա ու քրքրլպաշ, քրտացած եւ զրադաշտական ծագումով հայեր, որոնք գլխաւորաբար կ'ապրին Սասունի, Մուշի, Վարթոյի, Կիւնտեմիրայի, Տերսիմի, Պաթմանի, Էրզրումի շրջաններու մէջ: Նաեւ մի քանի հազար ալ Գերմանիոյ, Հոլանտայի, Պելճիքայի, Շուէտի զանազան քաղաքներուն եւ աւաններուն մէջ: Անոնց իսկական թիւը օրէ-օր կ'աւելնայ, շնորհիւ համացանցային կայքէջերու, Facebook-ի միջոցով ստեղծուած կապերու, համաժողովներու, նորանոր ուսումնասիրութիւններու: Կ.Պոլսոյ Պատրիարքական փոխանորդ Արամ Աթեշեանի եւ Գերմանիոյ հոգեւոր առաջնորդ Գարեգին Արք. Պէքճեանի, որոնց հարազատներուն մէջ ալ կան կրօնափոխ հայեր, բազմիցս թրքական մամուլին յայտարարեցին «գաղտնի» հազարաւոր հայերու գոյությունը: Անոնց ինքնութիւնը փաստուելէ ետք, շատեր քրիստոնեայ մկրտուեցան Պոլսոյ, Քեօլնի թէ Հանաուի, Վիսպատենի, Ֆրանքֆուրթի մէջ...

Բաւականին մեծ թիւ կը կազմեն զազա ու քրքրլպաշ զրադաշտական հայերը Տերսիմի թէ Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ: Անոնք նոր եւ հզօր ուժ են, ունին զարգացած ղեկավարութիւն, Տերսիմի ցեղասպանութեան ընդունման եւ անկախութեան պայքարին մէջ իրենց ուժերը միացուցած են իրենց զազա եւ քիւրտ եղբայրներուն հետ: Հիմնած են իրենց միութիւնները եւ կայքէջերը, կը կազմակերպեն մշակութային ու երաժշտական համերգներ Տերսիմի թէ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, հայ թէ օտար դէմքերու եւ ղեկավարներու հոծ մասնակցութեամբ:

3) **Արաբացած եւ ասորացած կրօնավորի եւ քրիստոնեայ հայերը**, որոնք արդէն իսկ Ցեղասպանութենէ շատ առաջ, Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան օրերուն կարեւոր դերեր խաղացած են հաշաշէն կրօնա-յեղափոխական շարժման, նոյնիսկ Մամլուքեան կայսրութեան գերագոյն ղեկավարներ եղած են՝ ինչպէս Մելիք-ալ-Աֆտալը, Սաճարաթ ալ-Տուրը, Լուլուն եւ ուրիշներ:

Սակայն, մեր գլխաւոր ուշադրութիւնը կ'ուղղուի Հայոց Ցեղասպանութեան օրերուն, հազարաւոր որբ-որբուհիներու փրկութիւնը Սուրիոյ եւ Միջագետքի արաբ ցեղախումբերու կողմէ, որոնցմէ մեծ մասը յանձնուեցան հայ թէ հայասեր որբահաւաքներուն, Լիբանանի թէ Սուրիոյ, նորանկախ Հայաստանի որբանոցներուն մէջ դառնալով հայ նոր սերունդի սերուցքը: Շատեր մնացին եւ արաբացան, ուրիշներ ալ ասորացան, միշտ պահելով իրենց հայկական ինքնութիւնը: Անոնց մասին բազմաթիւ յօդուածներ, լուսանկարներ ու ֆիլմեր կան: Մի քանի տարի առաջ, Սուրիոյ արաբ ցեղախումբերու գլխաւոր «շէխ»երը Երեւան այցելելով պատմեցին բազմաթիւ հայ-հայուհիներու մասին, որոնք կրօնավորի դառնալով իսկ՝ պահեցին իրենց ինքնութիւնը, յաճախ հանդիպելով հեռու երկիրներէ եկած, վերագտած հարազատներուն հետ՝ շատ յուզիչ պայմաններու մէջ: Դեպի հայութիւն վերադարձ պայքարը կը շարունակուի: Արշալոյսը մօտ է համընդհանուր զարթօնքի շարժման հետ:

Ղեկտեմբեր, 2011թ.